

Анатолій Адрюг

**Будинок
полкової канцелярії
в Чернігові**

elib.nplu.org

Анатолій Адрюг

**Будинок
полкової канцелярії
в Чернігові**

**Чернігів
2007**

ББК 85.143(2УК-2Чер)

А 32

Адруг А.К. Будинок полкової канцелярії в Чернігові. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2007. – 32 с.

У дослідженні кандидата мистецтвознавства, доцента, члена Національної спілки художників України А.К. Адруга йдеться про видатну пам'ятку української архітектури – будинок полкової канцелярії в Чернігові, її історію та художні особливості. Видання призначається як для фахівців, так і для широкого кола шанувальників історії та культури.

Відповідальний редактор:

О.Б. Коваленко, кандидат історичних наук, доцент

Рецензенти:

Л.С. Міляєва, доктор мистецтвознавства, професор, академік Української академії мистецтв

В.М. Половець, доктор історичних наук, професор

На титульному аркуші “Будинок полкової канцелярії в Чернігові”. Літографія О. Сластьона. Кінець XIX ст.

ISBN 978-966-7905-93-4

© Адруг А.К., 2007

Особливість розвитку української цивільної архітектури другої половини XVII – початку XVIII століть полягала в тому, що, незважаючи на різне функціональне призначення, споруди мали багато спільних рис як в об'ємно-плановій побудові, так і у вирішенні фасадів. Адміністративні споруди, житлові та господарчі будинки були вельми схожі між собою. Вони продовжили розвиток народного житла головним чином типів “хата на дві половини” та “хата із сіньми”. Зовнішнє оздоблення їх досить скромне. Звичайно, полкові канцелярії та житла козацької старшини були нерідко мурованими і мали більш розвинені композиції та оздоблення фасадів. Але об'ємно-планове вирішення залишалось тим самим [1]. Тому часто в спорудах, які будувались як житлові, пізніше розміщувались адміністративні установи. Наприклад, в чернігівському будинку Лизогубів у XVIII ст. знаходилась полкова канцелярія та інші заклади. В мурованому будинку П. Полуботка у чернігівській фортеці працював міський магістрат [2].

На території стародавнього чернігівського Дитинця неподалік від колишнього Верхнього замку й нині знаходиться невеликий мурований будинок. Як видатну пам'ятку української архітектури цю споруду під назвою “Будинок полкової канцелярії” Наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України № 128 від 2 червня 1999 р. включено до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури). Охоронний номер 814 [3]. В літературі її називали ще будинком Лизогуба чи будинком Мазепи.

Ця визначна пам'ятка неодноразово викликала інтерес дослідників і про неї написано досить багато. Правда, в своєму заповіті від 25 травня 1698 р. чернігівський полковник Яків Кіндратович Лизогуб прямо не згадує цей будинок. Своєю дружині й сину він відписав “Двор мой стоячий в городе Чернигове, со всеми до него приналежностями, в котором ине сам живу...” [4].

На “Абрисі Чернігівському” 1706 р. приблизно на тому самому місці, де знаходиться нині будинок полкової канцелярії, можна побачити схематичне зображення будинку з високим дахом із заломом. На плані він знаходиться поза оборонною стіною над зовнішнім ровом. Це не зовсім зрозуміло. Але зважаючи на те, що цей план Чернігова оковимірний, то і в інших місцях деякі споруди намальовані не там, де вони знаходились (і знаходяться нині) в дійсності. Як приклад, можна вказати на розміщення будинку Феодосія Углицького в Єлецькому монастирі. Насправді він

знаходиться на північний захід від Успенського собору, а намальований на плані південніше. Не витримано на “Абрисі Чернігівському” і масштабні співвідношення. Тому можна до певної міри погодитись з припущенням чернігівського історика І.М. Ситого про те, що це є зображення будинку полкової канцелярії в Чернігові.

В опису Чернігова 1765–1766 років, складеному канцеляристом чернігівського магістрату Мойсеєм Бочком, згадується “полковая канцелярия каменная” [5]. Д.Р. Пащенко в опису Чернігівського намісництва 1781 р. відзначив, що полкова канцелярія в Чернігові знаходилась у мурованому одноповерховому будинку. В ньому ж розміщувався “суд гродский” [6]. О.Ф. Шафонський в 1786 р. писав, що цей мурований будинок побудований чернігівським полковником Лизогубом для себе як житлова споруда. Імені полковника не названо. В 1786 в ньому знаходились губернський магістрат і чернігівська повітова скарбниця, а ще раніше – полкова канцелярія [7]. У ХІХ ст. цю споруду називали військовою канцелярією або будинком Мазепи. П.І. Іловайський в 1898 р. відзначив, що цей старовинний рідкісний будинок досить добре зберігся. Більше відомостей про цю споруду не подав, а навів пов’язану з нею народну легенду [8]. В 1890-х роках художник О.Г. Сластіон виконав кілька літографій із зображенням будинку полкової канцелярії в Чернігові. На одній з них будинок зображений із північного сходу. В порівнянні із сучасним виглядом в західній частині північного фасаду бачимо лише одне вікно. Замість інших – ніші. Теж саме на іншій літографії О.Г. Сластіона, де художник зобразив західну частину північного фасаду [9]. Це було підтверджено натурними дослідженнями будинку полкової канцелярії 1950-х років, які провели Г.Н. Логвин та Д.Н. Яблонський.

Будинок полкової канцелярії привернув увагу дослідників, які брали участь у роботі ХІV Археологічного з’їзду в Чернігові у 1908 р. М.В. Султанов називав цю споруду будинком Мазепи. Його приземкуватий вигляд він пояснював нашаруванням землі довкола. На думку М.В. Султанова, будинок оздоблений в польському єзуїтському стилі, але зведений московськими майстрами. Про це свідчать вікна вгорі. Далі він зазначив, що будинок житловим не був, бо немає жодних свідчень про влаштування печей. А печі, які існували на початку ХХ ст., мають більш пізнє походження. Наявність глибоких підвальних приміщень вказує на те, що будинок використовувався як московський арсенал, де зберігались зброя та порох [10].

До будинку полкової канцелярії в Чернігові і автори статей в фундаментальному виданні “История русского искусства”, яка побачила світ у Москві в 1911 р. Г.Г. Павлуцький відзначив, що “так званий будинок Мазепи” в Чернігові одноповерховий і справляє дивовижне враження зовнішнім оздобленням в стилі бароко. На думку дослідника, декор фасадів чернігівської споруди подібний до оздоблення будинку Артемихи на Подолі в Києві. Він поставив питання – чи не один зодчий будував ці споруди? [11]. І.Е. Грабар був упевнений, що чернігівський “будинок Мазепи” є витвором московських майстрів, які оздобили фасади споруди (крім головного) старожитніми деталями кокошників [12].

Г.К. Лукомський зазначив, що “будинок Мазепи” в Чернігові оздоблений соковитим декором наришкінського типу та деталями німецького ренесансу (пірамідальні пілястри) [13]. П.М. Савицький (особливо у спільній праці з В.Л. Модзалевським 1914 р. про давнє мистецтво Чернігова) також звернув увагу на цю споруду. Він називав її “так званий будинок Мазепи” і вважав, що найвірогідніше, вона функціонувала як чернігівська полкова канцелярія. П.М. Савицький подав опис будівлі і зазначив, що вона відрізняється від інших подібних споруд більшою пишністю оздоб. Автор вважав, що майже всі елементи архітектурного декору в цьому випадку взяті із західно-європейського бароко, але тлумачаться з пишністю та надмірною масивністю московської орнаменталії XVII ст. Він припустив, що до зведення цієї споруди причетний московський майстер [14].

В.Л. Модзалевський в своїй праці про основні риси українського мистецтва назвав будинок полкової канцелярії в Чернігові “так званий дім Мазепи”. На його думку, походження назви споруди невідоме. Очевидно, тут знаходилась канцелярія Чернігівського полку. За переданням легенд Мазепа морив голодом своїх противників в цьому будинку. Автор вважав, що споруда зведена в кінці XVII або на початку XVIII століття. Оздоблення фасадів вразили дослідника відсутністю смаку та нагромадженням деталей західного, московського і українського характеру. По цьому В.Л. Модзалевський дійшов висновку, що зводив цей будинок не українець. Додано також малюнок полкової канцелярії, зроблений з фотографії. Але він не несе рис документальності [15].

Підсумки попередніх досліджень станом на кінець 1920-х років викладені в розлогій статті Ф.Л. Ернста, яку він присвятив “Мазепиному будинку” в Чернігові. Він проаналізував особливості архітектурного декору споруди і виявив в ньому конгломерат різних стилів – давньоримського

та пізнього ренесансу, перетлумачених Німеччиною та Польщею. На думку автора, вся українська барокова архітектура постала і розвинулась переважно під німецькими й польськими впливами. Це найкраще видно у чернігівському Троїцькому соборі. Ф.Л. Ернст навів конкретні приклади споруд в Росії, в яких є форми, аналогічні до форм у чернігівській кам'яниці. Автор дійшов висновку, що чернігівський будинок полкової канцелярії звів поки що невідомий і не дуже видатний майстер південно-московської школи. На підтвердження цієї думки наведені приклади праці московських майстрів у Чернігові, які збудували трапезну Троїцько-Іллінського монастиря, надбудували Іллінську церкву, звели дзвіницю, келії та усипальню Я. Лизогуба в Єлецькому монастирі та дзвіницю Борисоглібського монастиря. Ф.Л. Ернст датував будинок полкової канцелярії 1680–1690-ми роками. Він зазначив (на нашу думку безпідставно), що немає ніяких особливостей ні в конструктивних формах, ні в елементах декору, які б свідчили б про вплив на роботу архітектора українського зодчества. Автор висловив припущення, що будинок первісно вкрили черепицею з поливою і в ньому знаходився, можливо, арсенал [16].

В 1930 р. П.К. Федоренко опублікував план чернігівського будинку 1781 р., який склав підпоручик Ярославський. Позначення на плані печей підтвердило свідчення О.Ф. Шафонського, що будинок первісно був житловим [17]. М. Павленко в своїй розвідці зазначив, що думки дослідників про походження архітектурних форм будинку полкової канцелярії різко розходяться. Новознайдений план споруди 1781 р. вказав на неодноразові перебудови. Зокрема, трикутний фронтон зазнав особливих змін. Він припустив можливість існування первісно другого поверху, бо фронтон може бути його залишками. На думку М. Павленка, будинок мав піддашся на відкритих арках [18].

С.А. Таранушенко в своїй книзі про лизогубівську кам'яницю в Седневі торкнувся і інших мурованих цивільних споруд. Зокрема, він згадав останні праці про “Мазепин будинок” в Чернігові. Автор відзначив, що знайдений план будинку 1781 р. та нові на той час спостереження П.К. Федоренка та М. Павленка дали змогу відкинути думку деяких дослідників (М. Султанова та Ф.Л. Ернста) про те, що це казенна московська споруда (арсенал). Насправді ж зводився будинок як житло козацької старшини. Далі С.А. Таранушенко відзначив, що в ХІХ ст. змінено місця сходів на горище та до льоху. Розібрані печі й деякі внутрішні стіни [19]. Чомусь не згадано пряме свідчення О.Ф. Шафонського про цей будинок як

житловий Лизогуба. М. Голубець у 1937 р. у виданні з історії української культури згадав, що нові дослідження “так званого будинку Мазепи” в Чернігові довели авторство московського будівничого [20]. В. Січинський в 1940 р. зауважив, що “так званий дім Мазепи (чи військова канцелярія)” набув особливої популярності серед небагатьох зразків цивільного будівництва того часу [21]. С.А. Татаренко в своїй статті про українське бароко теж спирався на результати попередніх публікацій. Він зазначив, що за характером архітектурного декору можна гадати про авторство московського майстра. Автор майже дослівно повторив думку Ф.Л. Ернста, згідно якої будинок полкової канцелярії звів не дуже відомий майстер московської школи [22].

Після Великої вітчизняної війни автори монографічних публікацій та статей у фундаментальних виданнях з історії української архітектури та мистецтва неодмінно зверталися до будинку полкової канцелярії в Чернігові. У двох виданнях 1954 р., присвячених архітектурі України, споруда називається “будинком Лизогуба” і датується кінцем XVII ст. Стверджується, що протягом наступного століття в будинку знаходилась канцелярія Чернігівського полку. Подано короткий опис споруди та її фото [23]. І.О. Ігнаткін висловив думку про побудову “будинку Лизогуба” між 1680 і 1690-ми роками за участю московських майстрів. Він стояв на відкритому майдані й тому всі його фасади оздоблені однаково ретельно. Традиційно була повторена думка про втрати від пожеж 1718 та 1750 років. Тоді ж, мабуть, черепичну покрівлю замінили бляхою, а в стінах замурували старі й пробили нові віконні отвори. Подано план та фотографії південного й західного фасадів будинку [24].

Д.Н. Яблонський в своїй праці про портали в українській архітектурі зазначив, що найбільш вірогідним щодо первісного призначення будинку полкової канцелярії є твердження О.Ф. Шафонського (житловий будинок Лизогуба). Автор датував будову 1690-ми роками. В плані вона повторила народне житло. Він виклав деякі результати досліджень, проведених ним і Г.Н. Логвиним в 1953–1954 роках з метою створення проекту реставрації будинку. Протягом існування споруди зміни відбулися головним чином в архітектурному декорі фасадів та розміщенні отворів для вікон і дверей [25]. Більш докладно результати згаданих досліджень викладені в спільній статті Г.Н. Логвина та Д.Н. Яблонського. Виявилось, що у східній частині будинку і в сінях збереглися первісні склепіння. Мурування споруди виконано із жолобкової цегли червоного тону. Розміри

її здебільшого сягають 5×15×35 см. Давній тиньк нанесено тонким шаром. В статті йдеться про зміни, яких зазнав будинок протягом XVIII і XIX століть. На підставі результатів проведених досліджень зроблена реконструкція зовнішнього вигляду фасадів будинку полкової канцелярії у вигляді креслень. Дослідники датували споруду 1690-ми роками [26]. Того ж таки 1959 року вийшла з друку брошура Г.Н. Логвина під назвою “Будинок Якова Лизогуба в Чернігові”. До неї увійшов з деякими змінами матеріал із попередньої статті, написаної разом з Д.Н. Яблонським. Автор зокрема зазначив, що в літературі споруду називали то будинком Мазепи, то чернігівською полковою канцелярією, то будинком Лизогуба, то арсеналом. Все це відобразило його непросту історію. Він підтримав думку О.Ф. Шафонського про те, що це був житловий будинок чернігівського полковника Лизогуба. Г.Н. Логвин вважав, що мова йшла про Якова Кіндратовича Лизогуба, хоча документальних свідчень саме про Якова Кіндратовича Лизогуба нема й досі. Автор подав короткий опис будинку, датував його 1690-ми роками, переповів історію його існування. Опубліковано також фотографії споруди, її план і реконструкції всіх чотирьох фасадів [27].

Будинок полкової канцелярії в Чернігові не обійшов своєю увагою і П.Г. Юрченко. Він назвав його “одним із найцікавіших зразків світської мурованої архітектури другої половини XVII ст.” і датував 1680–1690-ми роками. Дослідник відзначив, що в цьому будинку простота загальної побудови поєднана з різноманітним та соковитим архітектурним декором фасадів. Особливу увагу дослідник звернув на оздоблення фасадів і їхню спорідненість з формами московської архітектури другої половини XVII ст. Все свідчить також про те, що зодчий виховувався на традиціях народної дерев’яної архітектури [28].

М.П. Цапенко підкреслив, що будинок полкової канцелярії в Чернігові – перший мурований цивільний будинок на Чернігівщині, в архітектурному декорі якого яскраво виявились риси українського бароко. Він подав короткий опис споруди з аналізом її особливостей. Розглянув думки дослідників про призначення споруди та дійшов висновку, що зведено її як житловий будинок Лизогуба в кінці XVII ст. Слідом за О.Ф. Шафонським М.П. Цапенко назвав лише прізвище Лизогуба без його імені. Він піддав критиці думку деяких дослідників про вплив на українську архітектуру того часу польського й німецького бароко. Важливою є думка автора про те, що чернігівський будинок полкової канцелярії був задуманий чи первісно збудований у два поверхи. Опубліковано вже відомий план споруди 1781 р.

та фото східного фасаду [29].

Ю.С. Асєєв датував чернігівський будинок 1690-ми роками й відзначив, що пластика його фасадів і фронтонів за своїм характером близька до російської архітектури, але має більш крупні й соковиті форми. В своїй книзі “Професія – архітектор” Ю.С. Асєєв назвав будівничих цієї споруди “майстрами полковника Я. Лизогуба”. Подані також фотографії цієї кам’яниці в Чернігові [30]. Г.Н. Логвин в своїх книгах про старожитності сіверянського краю наголосив, що будинок полкової канцелярії в Чернігові є характерним прикладом творчих зв’язків української та російської архітектури і збудований в 1690-х роках. Автор описав та подав аналіз планової побудови та оздоблення фасадів, висвітлив історію перебудов, а також опублікував сучасний план і фотографії споруди [31]. В статті, присвяченій українському мистецтву в “Истории искусства народов СССР”, чернігівська кам’яниця розглядається в порівнянні з седнівським будинком Лизогуба. Обидві споруди датовані 1690-ми роками [32].

А.А. Карнабіда датував будинок полкової канцелярії в Чернігові кінцем XVII ст. Він назвав його унікальним зразком цивільної архітектури, в якому втілені традиції народного будівництва і творчо використані елементи російської архітектури того часу. Подано короткий опис планової побудови та архітектурного декору фасадів. Опубліковано фотографію та план цієї унікальної споруди [33]. Л.А. Пляшко датувала будинок полкової канцелярії 1690-ми роками, подала його опис, відомості про його історію, перебудови, втрати та реставраційні роботи [34]. У довідкових виданнях описано чернігівську споруду, викладено коротко її історію. Автори статей відносять зведення будівлі до 1690-х років чи до кінця XVII ст. [35].

В. Чепелик писав, що двосхилий дах і архітектурний декор фасадів будинку полкової канцелярії дещо нагадують московську фасадну пластику кінця XVII ст. Тому, можливо, будівничий прибув з Москви. Але остаточно так говорити не можна, бо повної аналогії чернігівському будинку в Москві немає. Далі автор виклав у статті таке. Після смерті Я. Лизогуба цей будинок купив І.С. Мазепа і завершив зовнішнє оздоблення. Тому дім стали називати будинком Мазепа, а пізніше в ньому розмістилася полкова канцелярія. Це сприймається лише як припущення автора, бо точного джерела таких відомостей В. Чепелик не назвав [36]. А.К. Адруг звернув особливу увагу на народні джерела архітектури будинку полкової канцелярії в Чернігові та дійшов висновку, що він збудований за участю зодчого із Москви в 1689–1690-му роках [37].

Стан наукового вивчення будинку полкової канцелярії в Чернігові в цілому можна назвати задовільним. Про нього писали починаючи з XVIII ст. як у фундаментальних працях з історії української архітектури та мистецтва, так і в окремих монографіях, а також в науково-популярних виданнях. Пам'ятці присвячена й брошура Г.Н. Логвина 1959 р. План будівлі, фотознімки її загального вигляду та фрагментів фасадів часто публікувались. Відомі також літографії О.Г. Сластіона із зображенням споруди 1890-х років. Відносно авторства кам'яниці думка дослідників одноставна – будував московський майстер. Щоправда імені його ніхто назвати не зміг. Протягом більш ніж трьох століть в літературі та джерелах споруда відома під трьома назвами – будинок Лизогуба, будинок Мазепи та будинок полкової канцелярії. Датували зведення будинку теж не однаково – 1680–1690-і роки, кінець XVII – початок XVIII століть або 1689–1690-і роки.

В загальних рисах висвітлена історія будівництва споруди, її перебудов, реставрації та використання. Але є деякі прогалини і невисвітлені питання. Наприклад, твердження про втрати і пошкодження під час пожеж у XVIII ст. ґрунтуються лише на відомостях про самі факти пожеж. Відсутні в публікаціях відомості про результати досліджень останніх років. Найбільше уваги дослідники звертали на архітектурний декор фасадів будинку, вказували на наявність в ньому елементів російського й західноєвропейського зодчества. Адже саме в декорі найбільш яскраво виявились стильові риси. Але досі відсутня праця, в якій було б проведено комплексне дослідження цієї видатної пам'ятки української архітектури.

Створення такої праці і є метою цієї роботи. Вказана мета реалізується через вирішення таких конкретних завдань. Поряд із систематичним викладом історії споруди, її перебудов, реставрації та використання необхідно встановити, на чие замовлення зведений будинок полкової канцелярії. Адже імені полковника Лизогуба О.Ф. Шафонський свого часу не назвав. Виникає потреба звернутися до питання щодо часу створення пам'ятки. Вимагає додаткового вивчення і питання про втрати й пошкодження споруди, зокрема, під час великих пожеж у XVIII ст. Треба також детальніше проаналізувати стильові особливості цієї визначної пам'ятки.

Будинок полкової канцелярії в Чернігові збудували в південно-східній частині давньоруського чернігівського Дитинця. В 1680–1690-х роках містобудівельна ситуація стала дещо іншою. Трохи на схід від

Замкової вулиці (вона йшла від Верхнього замку на північ в напрямку до Благовіщенського собору, який не зберігся) і постала кам'яниця. На схід від неї майже поряд знаходилась оборонна стіна, а з південного заходу нависала стіна Верхнього замку. З північного боку перед спорудою відкривався невеликий майдан. Тому найбільша увага приділена оздобленням саме північного фасаду. Наявність високих оборонних стін, мабуть, вплинула на первісний задум звести будинок на два поверхи. Але все ж він не зміг би відігравати суттєву роль в панорамі й силуеті міста. Нині будинок оточений з усіх боків зеленими насадженнями чернігівського Валу і на формування панорами сучасного Чернігова зовсім не впливає.

Про час зведення будинку полкової канцелярії в Чернігові, як ми бачили з огляду літератури, існує кілька точок зору. В ХІХ ст. і в першій половині ХХ ст. цю споруду називали “будинок Мазепи” (або “так званий будинок Мазепи”) й тому автори публікацій відносили час побудови до 1680–1690-х років і початку ХVІІІ ст., тобто до років гетьманування І. Мазепи. В 1851 р. у Києві вийшла друком праця О.Ф. Шафонського, де прямо вказано про приналежність будинку полковнику Лизогубу. Незважаючи на це, автори називали споруду будинком Мазепи. В 1953–1954-х роках споруду дослідили й зробили проект реставрації Г.Н. Логвин і Д.Н. Яблонський. Вони пристали до думки О.Ф. Шафонського щодо первісного призначення кам'яниці й датували її 1690-ми роками, тобто часом будівельної діяльності Якова Лизогуба. М.П. Цапенко уточнив дату і назвав кінець ХVІІ ст. Вона була зазначена і в довідкових виданнях. Ми в 1996 р. висловили думку про можливість зведення будинку полкової канцелярії в 1689–1690-му роках, тобто за два будівельні сезони. Нині погляд на вирішення цієї проблеми виглядає дещо інакше.

Варто ще раз нагадати, що єдине документальне свідчення про належність будинку до Лизогуба залишив О.Ф. Шафонський в рукопису 1786 року (надруковано в 1851 р.). Він зокрема зазначив, що будинок “построен полковником черниговским Лизогубом и его был жилой дом” [38]. Імені полковника він не назвав. Проте в Чернігові полковниками були два Лизогуби – Яків Кіндратович з 1687 р. і до 1698 р., та його син Юхим Якович з 1698 р. до 1704 р.[39]. На цю обставину дослідники чомусь не звертали увагу. Таким чином, будинок зведений у проміжок часу від 1687 р. до 1704 р. Ці роки, коли полковниками в Чернігові були Лизогуби, майже збігаються з гетьмануванням Івана Мазепи (1687–1708 роки). Тому згадка про гетьмана виглядала природно.

Автори публікацій XIX – початку XX століть називали досліджувану споруду “будинком Мазепи” й датували його кінцем XVII – початком XVIII століть (В.Л. Модзалевський), або XVII–XVIII століття доби Мазепи (В. Січинський). Переважна більшість попередніх авторів вважали, що будував чернігівську кам’яницю майстер із Москви. Відомо, що й інші будівлі в Чернігові того часу зводили московські будівничі. Є свідчення про роботу в Чернігові в 1680 р. зодчого із Москви [40]. Існує думка про роботу в 1699–1706 роках над спорудженням Катерининської церкви в Чернігові російського зодчого Д.Й. Старцева [41]. Можливо, в 1700–1702 роках відомий московський архітектор Д.В. Аксамитов завершив будівництво чернігівського будинку Колегіума [42].

Тут виникає питання про будівельну діяльність Лизогубів не лише в Чернігові, а і в Седневі. Через рік після вступу на посаду чернігівського полковника Якова Кіндратовича Лизогуба, тобто в 1688 р., його син Юхим Якович став генеральним бунчужним, а згодом і генеральним хорунжим. На останній посаді він перебував до смерті свого батька в 1698 р. Посади генерального бунчужного (зберігач гетьманського клейнода “бунчука”) і генерального хорунжого (зберігач військового прапора) належали до далеко не перших у старшинській ієрархії [43]. Як уже згадувалось, Юхим Якович Лизогуб був чернігівським полковником з 1698 р. і до своєї смерті в 1704 р. [44]. Можна з певністю припустити, що Юхим Якович теж брав участь у будівельних заходах свого батька ще за його життя.

Саме на період полковництва обох Лизогубів у Чернігові (1690-і роки – початок XVIII ст.) припадає зведення за їхнього сприяння та участі таких визначних споруд у Чернігові як будинок полкової канцелярії, Катерининська церква, усипальня Якова Лизогуба в Єлецькому монастирі. Існує думка, що й дзвіниця Єлецького монастиря в Чернігові зведена за сприяння Лизогубів [45]. В Седневі, неподалік від Чернігова, вони звели кам’яницю та церкву Різдва Богородиці (обидві споруди 1690 р.) [46]. Проведення таких значних будівельних робіт вимагало наявності необхідних кадрів архітекторів та будівельників. Їх не вистачало й тому змушені запрошувати майстрів із Москви. Мабуть, саме вони і виконували замовлення Лизогубів. Запрошувати будівничих могли через вище керівництво держави, а також безпосередньо самі Лизогуби, буваючи в Москві. Так, у серпні–вересні 1689 р. в складі представницької делегації козацької старшини в Москві перебували генеральний бунчужний Юхим Лизогуб і його батько полковник чернігівський Яків Лизогуб [47]. За

місяць перебування у Москві вони могли домовитись щодо запрошення будівничих до Чернігова, хоча політичні обставини зовсім не сприяли цьому.

Відносно часу побудови будинку полкової канцелярії в Чернігові можна привести такі міркування. Ми вже згадували, що будівельна діяльність Лизогубів відноситься, головним чином, до років їхнього полковництва в Чернігові, тобто з 1687 р. до 1704 р. Навряд чи будівництво почалося саме в 1687 р. Певніше, це сталось вже в 1690-х роках і тривало до початку XVIII ст. Отже, будинок полкової канцелярії в Чернігові зведений як житлова споруда на замовлення Лизогубів у 1690-х – перших роках XVIII ст. московським архітектором чи кількома майстрами.

Дослідники неодноразово зазначали, що будинок полкової канцелярії зазнав пошкоджень під час великих пожеж 1718 й 1750 років. Дійсно, в Чернігівському літопису (важливій пам'ятці української історичної думки XVII–XVIII століть) записано, що в 1718 р. “Киев и Чернигов выгоріл” [48]. Жодних деталей не наводиться і повідомляється про це, як про звичайну подію. Можна припустити, що в 1718 р. постраждав і будинок полкової канцелярії. Але втрати мурованої споруди не могли бути значними.

В 1750 р. в Чернігові знову сталась велика пожежа. Літописець з цього приводу писав: “Місто старий Чернігів вигорів” [49]. Документи засвідчили, що в ніч з 19 на 20 травня 1750 р. в Чернігові під час пожежі згоріло старе місто і постраждало багато споруд. У “Відомості” від чернігівської полкової канцелярії від 4 червня 1750 р., підписаної чернігівським полковником Іваном Божичем подано докладний список “сколько церков и разных дворов и протчего прошлого мая с 19 против 20 числа в старом городе Чернигове сгорело”. Будинок полкової канцелярії в цьому списку постраждалих споруд відсутній [50]. Цю обставину пояснює зміст інших документів. В документі (листі) від чернігівського магістрату зазначалось: “оной пожар возможными способи людьми и подлежащими инструменти и приготовлением утушивали, почему так катедральной монастырь, полковая канцелярия, полковничой дом и протчие дома в той старой крепости и в новом городе (в котором в разных местах начиналось гореть) утушено и гореть не пущено” [51]. В доповіді чернігівської полкової канцелярії це підтверджувалось: “кромѣ канцелярии полковой замковой крепости и несколько іних в пепел совсем, что не било, згорело”. Далі відзначалась заслуга полкової старшини в гасінні пожежі. “При котором пожаре находились, ревнуя оногo пожара угашения, что и учинилось,

полковник и комендант Черніговский Божич, полковая старшина: обозний Іван Сахновскій, писар Аким Миткевич, осавул Елисей Рашко... которие ежели б не били і сами не употребляли прилежного старательства в нераспространении оногo, то так би оставшиесь в старой крепости канцелярія полковая, замковая крепость, монастыр кафедральній і все двори в пепел погоріли” [52].

Таким чином, припущення деяких авторів про втрату склепінь в західній частині будинку під час пожежі 1750 р. документально не підтверджуються. Пошкодження якщо й були, то незначні. З цього погляду виглядає переконливою думка Г.Н. Логвина та Д.Н. Яблонського про те, що будинок полкової канцелярії простояв у своєму первісному вигляді до 60–70-х років ХІХ ст. Саме тоді його облаштували для архіву. Тоді ж були втрачені склепіння в західній частині і прорубані нові вікна на східному та західному фасадах і фронтонах. Первісні вікна трохи розширили [53]. В ХІХ столітті розібрали печі. А дещо раніше, у ХVІІІ ст. до північного фасаду прибудовано критий ганок-тамбур і влаштовано вхід до підвалу. Первісно вхід до підвального приміщення і на горище знаходився в товщині поперекової стіни [54]. На думку І.О. Ігнаткіна, у ХVІІІ ст. керамічну черепицю на даху замінили бляхою [55].

На початку ХХ ст. в будинку полкової канцелярії знаходився архів губернського правління та військові справи починаючи з 1759 р. 12 травня 1919 р. завідуючий архівом А. Грабовський подав до Раднаргоспу “Сведение о необходимости ремонта в доме Мазепы на Валу”. В документі зазначалось про необхідність “исправить” дах (в місцях, де протікала вода) та вхідні двері, переробити голандську піч, зробити дві віконні рами зі склом, закріпити шість віконних рам, вставити 12 шибок, виправити ворота й доставити одну сажень дров [56]. Як бачимо, в 1919 р. будівлі потрібен був лише невеликий поточний ремонт, який не міг змінити зовнішній вигляд пам’ятки.

Комісія Комітету в справах архітектури при Раді народних комісарів СРСР 16-17 липня 1945 р. провела обстеження стану державної охорони пам’яток архітектури Чернігова. Члени авторитетної комісії встановили, що будинок полкової канцелярії (в документі він названий “будинком Мазепи”) знаходиться в задовільному стані і зайнятий архівом Народного комісаріату внутрішніх справ [57]. Варто зауважити, що на той час архівні установи знаходились у віданні Наркомату внутрішніх справ. В 1953–1954 роках Г.Н. Логвин і Д.Н. Яблонський під час ремонту споруди провели

дослідження, на основі яких відтворено схему первісного оздоблення фасадів. Внесені зміни торкнулись головним чином розміщення отворів для вікон і дверей. Креслення реконструкції фасадів опубліковані [58].

23 березня 1956 р. Радою міністрів УРСР затверджено список пам'яток архітектури, що перебувають під державною охороною в Україні (Постанова № 320). До цього списку занесено також і будинок полкової канцелярії в Чернігові [59]. В листі до Інспекції державного будівельного контролю від 29 липня 1958 р. начальник Чернігівського обласного відділу у справах будівництва та архітектури О.І. Гребницький зазначав, що будинок полкової канцелярії використовується як військово-морський клуб ДТСААФ. Але орендна плата за користування не сплачується. Арбітражний суд ухвалив рішення відмовити у стягненні коштів з ДТСААФ [60]. В 1964 р. до будинку полкової канцелярії від спортивного залу прокладена теплотраса. Всередині споруди встановлені труби й радіатори опалення. Зовні потинькували причілкові фасади. Покрили дах із заміною дерев'яних конструкцій над входом [61].

В “Технологической записке к производству работ по памятнику архитектуры XVII в. – бывшей полковой канцелярии в г. Чернигове” (Київ, жовтень 1964 р.) зазначалось, що капітальний ремонт даху був закінчений до 20 вересня 1964 р. Планувалось відновити втрати й пошкодження мурування на південному і північному фасадах, відтворити карниз за зразком ділянок, які збереглися. Передбачалось провести необхідні ремонтні роботи на першому й другому поверхах та зробити навколо будинку відмостку завширшки 70 см [62]. Наступного 1965 р. проведено ремонт фасадів будинку полкової канцелярії. Відновлено втрати мурування й тиньку, а також карнизи. В підвальних приміщеннях влаштували зацементовану підлогу по вкладеним на пісок цеглинам [63].

Постановою Ради міністрів УРСР № 125 від 20 лютого 1967 р. “Про стан та заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії в Українській РСР” створено Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник на правах філіалу Державного архітектурно-історичного заповідника “Софійський музей”. На баланс заповідника передано серед інших одинадцяти пам'яток архітектури і будинок полкової канцелярії [64]. Нині це Національний архітектурно-історичний заповідник “Чернігів стародавній” (з 1998 р.).

В 1971 р. у будинку провели деякі консерваційні та ремонтно-реставраційні роботи – влаштували електроосвітлення в підвальних

приміщеннях, відновили в них тиньк з побілкою, виготовили і встановили рами вікон до підвалу [65]. Наступного 1972 року в підвалі влаштували підлогу із метлахської плитки, навісили металеві двері і двері з ґратами. Поновили фарбування труб і радіаторів опалення [66].

У 1994 р. проведено вивчення стану ґрунтів біля будинку полкової канцелярії. Розвідувальними дослідженнями ґрунтові води виявлені на глибині 14,5–14,7 м. Територія, де знаходиться будинок, потенційно не може підтопитися через сприятливі природні особливості. Головною причиною деформації східної й західної стін споруди стало замочування просадкової супесі вологою як природного, так і антропогенного походження. З метою попередження подальших деформацій будинку рекомендовано підсилення фундаментів, а також комплекс водозахисних заходів. Дослідження проводили спеціалісти Чернігівського виробничого підприємства з інженерних досліджень для будівництва [67].

У липні того ж таки 1994 р. фахівцями Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту “Укрпроектреставрація” проведено інженерне обстеження будинку полкової канцелярії. У висновках учасників обстеження зазначалось, що стан фундаментів споруди викликає занепокоєння. Стан же мурованих конструкцій стін і склепінь в цілому задовільний, крім склепіння над південно – західним підвальним приміщенням. Покрівля збереглася непогано, а для дерев’яних конструкцій перекриття необхідні ремонтні роботи. В цілому ж виникає потреба в певних заходах задля кращого збереження пам’ятки [68].

Починаючи з ХІХ ст. будинок полкової канцелярії в Чернігові використовувався як архівосховище. В ньому зберігались матеріали Державного архіву Чернігівської області до 1950-х років, після чого тут розмістився військово-морський клуб ДТСААФ. Всередині демонструвались моделі військових кораблів, а зовні біля північного входу можна було побачити зразки торпед і морських мін. В січні 1963 р. будинок полкової канцелярії переданий Чернігівському обласному історичному музею. В 1965 році до будинку перейшов художній відділ Чернігівського історичного музею [69]. Згаданий відділ почав працювати ще в 1959 р. і лише через шість років отримав це окреме приміщення. В 1983 р. художній відділ перетворено на Чернігівський обласний художній музей, який перейшов до іншої будівлі на Валу [70]. З 1983 р. будинок полкової канцелярії використовується як фондосховище Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Планування будинку полкової канцелярії походить від типу українського народного житла “хата на дві половини”, або як ще кажуть “хата через сіни”. Характерною особливістю планування цього типу є розміщення житлових приміщень обабіч від сіней. Це – двобічне житло, одне приміщення якого має більшу площу, а інше – меншу [71]. Варто підкреслити, що трикамерний будинок із входом у сіни посередині більшої сторони з двома житловими приміщеннями представляв характерний тип розвинутого східнослов'янського житла. Цей тип тридільного житла, яке складалось із теплої хати, холодної кліті й сіней, сформувався вже в X–XI століттях [72]. В XVI–XVII століттях такий тип будівлі поширився як в селах, так і в містах. Мурована житлова архітектура України того часу спиралась на традиції дерев'яного народного житла [73]. Тридільне житло в XVII ст. широко розповсюдилось також в Росії [74]. Таке планування стало настільки звичним для людей, що адміністративні будівлі на Лівобережній Україні у XVIII ст. своєю об'ємно – планувальною побудовою нічим не відрізнялись від житла [75].

Варіант планування українського народного житла “хата на дві половини” повторено в палатах Івана Мазепи в селі Іванівському Рильського району Курської області Російської Федерації, зведених на початку XVIII ст. для гетьмана І. Мазепи. Існує припущення про причетність до будівництва палат московського архітектора Йосипа Старцева [76]. Таке саме планування має кам'яниця Лизогуба 1690-х років в Седневі неподалік від Чернігова [77].

Будинок полкової канцелярії в Чернігові в плані являє собою прямокутник (21×16 м), орієнтований повздовжньою віссю строго за стрілкою компаса на схід–захід. Сіни поділяють споруду на дві майже рівні половини. Більша західна частина, як вважається, була чоловічою, а менша східна – жіночою. Кожна з них в свою чергу поділялась навпіл внутрішніми стінами. Отже, прямокутник у плані поділений стінами на шість камер. Одноповерховий будинок має глибокі підвальні приміщення, які повторюють план першого поверху, а також високе горище. Висота підвалу, першого поверху й горища однакові.

Загальна об'ємна побудова будинку полкової канцелярії доволі проста. Видовжений зі сходу на захід паралелепіпед споруди завершується двосхилим дахом з трикутними фронтонами над східним і західним фасадами. В цьому випадку майже повністю повторена композиція українського народного житла. Кут при вершині даху будинку полкової

канцелярії наближається до 120 градусів. Виявляється, що в давньому поліському житлі цей кут також складав приблизно 120 градусів [78].

Будинок полкової канцелярії зведений із червоної жолобчастої цегли. Розмір її в різних місцях споруди коливається від $5 \times 15 \times 34$ см до $5,5 \times 16 \times 35$ см. Наприклад, на фронтонах 10 рядів первісного мурування дорівнює приблизно 78 см. Вапняний розчин включає невелику домішку товченої обпаленої цегли і дещо забарвлений у рожевий колір. Шар такого розчину має різну товщину – від 2,8 см до 4 см [79]. Первісні перекриття – півциркульні з розпалубками. Вони збереглися лише в східній частині та в сінях, а в західній частині пізніше зроблено плоске перекриття. Підвальні приміщення також перекриті склепіннями й первісно освітлювалися п'ятьма невеликими вікнами з північного боку. Для викладення деталей архітектурного декору фасадів використана фігурна цегла, а також елементи із цегли різного розміру й форми.

В будинку полкової канцелярії простота загальної побудови композиції споруди поєднується з багатим і соковитим декором фасадів. В пластичній обробці стін також виявляється зв'язок з народною архітектурною творчістю. Широкі пілястри на фасадах споруди позначають розміщення внутрішніх стін. Вони поділяють площини стін на окремі частини подібно дерев'яним будівлям в місцях перетину вінців зрубу при рубленні “із залишком”.

На рівні карнизів під дахом знаходяться кронштейни відповідно до півколонок, які фланкують вікна. Це не зовсім звично й логічно для мурованої архітектури з конструктивного боку. В будинку полкової канцелярії кронштейни розміщені також в нижній частині фасадів. Вони зорозово підтримують півколонки, несуть їхню вагу, підкреслюючи тим самим архітектонічну логіку побудови композиції фасаду. Так було в архітектурі Відродження. Це можна бачити й на фасадах будинку полкової канцелярії в Чернігові. Кронштейни ренесансної форми опоясують його по периметру внизу. Але кронштейни під дахом на рівні карнизу зустрічаються лише в дерев'яній архітектурі, зокрема, в народному житлі. Маються на увазі “випуски” верхніх вінців зрубу для підтримки виносу даху. І той факт, що кронштейни на карнизі і під вікнами будинку полкової канцелярії мають подібну форму, не змінює суті питання. Бо сам принцип розміщення кронштейнів під дахом підказаний народним житлом з дерева, а виконані вони із цегли в уже відомих формах мурованої архітектури Ренесансу.

В народному житлі кронштейни часто влаштовувались на різній ви-

соті зрубу для підтримки ганків і галерей. Кронштейни із дерева вкривались тонкою глиняною обмазкою і білились крейдою так само, як і стіни [80]. Подібні кронштейни на східному фронтоні будинку полкової канцелярії. Вони розміщені в шість вертикальних рядів, повністю повторюють форми дерев'яних кронштейнів, але несуть суто декоративне навантаження. Нам при обстеженні давньої житлової забудови сіл Чернігівського району Чернігівської області неодноразово зустрічались приклади ретельної глиняної обмазки кронштейнів і кутів хат, рублених “із залишком”. При цьому зовнішній вигляд кута хати нагадує частину мурованої споруди. Кінці колод, що виступають, об'єднуються глиняною обмазкою і побілкою у пілястри (чи лопатки). Вони виступають над площиною стіни.

Вертикальні членування фасадів будинку полкової канцелярії визначаються плануванням споруди. Внутрішнім цегляним стінам на фасадах відповідають пілястри. Вони являють собою аналогію кутам дерев'яних зрубів хат, рублених “із залишком”. Їхнє конструктивне призначення полягає в необхідності зміцнення стіни в певних місцях. Пілястри в чернігівській споруді подвійні. Над однією виступає інша – більш вузька. Цим прийомом утворюється додатковий облом. Такі обломи на кутах будинку начебто перетворюють їх на міцні пілони.

В оздобленні фасадів будинку полкової канцелярії в Чернігові застосовані елементи архітектурного декору російського зодчества того часу. П'ятилопатеві фронтончики над вікнами західної частини північного фасаду дуже близькі за своїми формами до фронтончиків першого поверху південного фасаду Патріаршого дому у Московському Кремлі (1652–1655 роки), до порталу царських “чертогов” Троїце-Сергійового монастиря кінця XVII ст. і до подібних деталей архітектурного декору дому Шумиліна в Горохівці [81]. Але особливо близькі ці чернігівські фронтончики до деталей декору церкви Воскресіння в Кадашах у Москві. Тут також в центрі є розетка, але на дві лопаті менше. Тому фронтончик вийшов дещо нижчим [82]. Подібні деталі можна бачити на фасадах церкви Воскресіння “Сгонного” в Рязані 1683 р. Застосування півколонок, трикутних і лучкових з розривами фронтончиків, “вухастих” наличників в оздобленні фасадів характерно для російської архітектури другої половини XVII ст. Це є важливим аргументом на користь думки про те, що будинок полкової канцелярії в Чернігові будував зодчий із Москви.

Форми архітектурного декору на всіх фасадах чернігівської споруди в основному однакові. Відмінності виявляються лише у фронтончиках

над вікнами. На східному фасаді вони трикутні, на південному – лучкові з розривом і трикутні. На західному – лучкові з розривами, а на північному – багатолопатеві й з розривами. Повторюваність елементів декору стилістично об'єднує фасади. Цьому слугує також чіткий і розмірений ритм півколонок і кронштейнів. Об'єднання фасадів у єдину композицію досягається і наявністю багатьох горизонталей, які опоясують будинок з усіх боків.

Чотирипрофільний цоколь однаковий на трьох фасадах. Виключенням є північний фасад. Саме з цього боку первісно влаштували вікна до підвальних приміщень. Зодчий знайшов цікаве вирішення цоколя в цьому місці. Він продовжив тяги, обводячи ними вікна до підвалу і північний портал під прямими кутами. В результаті вийшли наличники своєрідної форми. Простій формі цоколя протиставлений багатий карниз, що увінчує фасад. Він побудований за класичним принципом, але з дещо спрощеними профілями. Горизонталі карнизів під фронтончиками вікон, під вікнами, горизонталі “вухастих” наличників також слугують об'єднанню фасадних композицій.

Одним із головних засобів, завдяки якому досягнуто враження багатства й соковитості декору, є дроблення вертикальних і горизонтальних тяг і навіть кривих ліній фронтончиків над вікнами. Багатопрофільність роздроблює форми. Сонячні промені по-різному освітлюють кожну із площин, розбивають загальну площину, утворюють глибинність в композиціях фасадів і будують складну гру світла й тіні. В цих особливостях архітектурного декору будинку полкової канцелярії проглядається барокове устремління творчості зодчого, який зводив споруду.

Порти входів вирішені досить скромно, вони не виділяються із загального характеру декору. Архітектурний декор щипців (фронтонів фасадів) близький своїми формами до декору фасадів і складається із наличників простої форми і півколонок. Загалом же елементи архітектурного декору будинку полкової канцелярії виглядають дещо немасштабно по відношенню до розмірів всієї споруди. Вони сприймаються укрупненими й грубуватими. Можна припустити, що так вийшло через існування первісного задуму замовника й зодчого звести будинок у два поверхи. Це може також слугувати додатковим аргументом (поряд з результатами натурних досліджень) на користь думки про задум збудувати споруду двоповерховою.

Стіни будинку полкової канцелярії в Чернігові вкриті всередині і

зовні тиньком і побілені. Традиція побілки житла в Україні сягає своїми коренями часів Київської Русі [83]. Поєднанням мальовничої світлотіні на фасадах з кольоровою поливою глиняної черепиці на духу досягався яскравий декоративний ефект. Невідомий зодчий застосував багатий арсенал художніх засобів для створення світлого і життєрадісного образу житлової споруди.

Дослідження показали, що деякі муровані споруди Чернігова, зведені у другій половині XVII – початку XVIII століть, спочатку стояли без штукатурки (стіни мурованої огорожі та будинок Колегіума). Всі елементи архітектурного декору чернігівських споруд викладені з цегли, як це робили зазвичай у Москві того часу [84]. Цілком можливо, що й будинок полкової канцелярії в Чернігові в перші роки свого існування був вкритий обмазкою. Як виявили дослідження Г.Н. Логвина і Д.Н. Яблонського, найдавніший тиньк був нанесений тонким шаром (1–1,5 см), що більше нагадує обмазку [85].

Вже згадувалось, що до будинку полкової канцелярії в Чернігові близькі за своєю плановою побудовою кілька пам'яток. Найбільш простим із них за архітектурним декором є будинок Лизогуба в Седневі, за 26 км від Чернігова. Декор фасадів тут складають лише цоколь, який трохи виступає за площину стіни, та прості форми карниз. З боку річки Снов знаходився невеликий ганок, перебудований у XIX ст. у башту в готичних формах. В палатах Мазепи в селі Іванівському Рильського району Курської області Російської Федерації вікна обрамляють “вухасті” наличники складних обрисів з трикутними фронтончиками. Згідно реконструкції споруди архітектора К. Лопяло частини фасадів між півколонами завершували трикутні фронти з вікнами. Чотирихилий дах вкрили черепицею [86]. Зодчий створив урочистий образ споруди, який мав інший характер, ніж у будинку полкової канцелярії в Чернігові. Архітектурний декор цих споруд дуже відрізняється.

За характером елементів архітектурного декору чернігівська пам'ятка близька до будинку Артемихи кінця XVII – початку XVIII століть на київському Подолі. Він не зберігся до наших днів, але його зовнішній вигляд відомий завдяки давньому малюнку. На місці ганку – велика прибудова. Спочатку він був одноповерховим, а в середині XVIII ст. надбудували другий поверх. Стіни розчленовані пілястрами з базами і багатопрофільним карнизом. Наличники вікон прямокутні й “вухасті” з трикутними фронтончиками [87]. Крупні й соковиті форми декору фасадів

нагадують чернігівську споруду. Отже, плануванням і особливостями декору фасадів будинок полкової канцелярії в Чернігові більш близький до київських пам'яток.

Головний вхід до будинку полкової канцелярії в Чернігові влаштований з півночі. Існуючий нині тамбур зроблений пізніше – у XVIII столітті. Невеликий фронтон тамбура відтворив форму первісного фронтона над одвірком. Через вхідні двері можна одразу потрапити до північної частини сіней (чисті сіни). Зовнішній вхід до чорних сіней спочатку знаходився у південній стіні, з південного боку був, мабуть, невеликий город і сад. В XIX ст. для влаштування архіву замість цих дверей зробили вікно.

Арка посередині сіней поділяє їх на дві частини. Всі сіни перекриті півциркульним склепінням до висоти 4,5 м. Така ж сама висота склепінь у східній і західній частинах споруди. Для визначення висоти житлових мурованих будівель в архітектурі Чернігова, як і в російському зодчестві того часу, вирішальне значення мали утилітарні міркування – умови освітленості, зручності мурування склепінь. В житлових спорудах Росії в XVII ст. ця висота коливалась від 3 до 4,5 м [88]. Таку ж саму висоту бачимо і в будинку полкової канцелярії в Чернігові.

Чисті сіни частково освітлювались через невеличке віконце над дверима. У південній частині сіней не було й такого віконця. Тому виникла потреба штучного освітлення ліхтарями із скла подібно до будинку П. Полуботка за Стрижнем у Чернігові. Всередині на стінах і склепіннях будь-які пластичні оздоби відсутні. Із північних сіней можна потрапити через двері до західної і східної частин споруди. Первісно вхід до підвальних приміщень знаходився у товщі стіни, що розділяла західні камери, а хід на горище в такій же стіні в східній частині [89].

Будинок полкової канцелярії в Чернігові, як і інші споруди того часу, має товсті стіни (1,5–1,6 м). Цього вимагали особливості конструктивної побудови – стіни повинні витримувати велике навантаження від масивних склепінь. Наявність склепінчастих перекриттів потребувала низького розміщення віконних отворів з глибокими амбразами. Тому на фасадах над вікнами і на площинах між ними з'явилося багато місця для створення соковитого архітектурного декору. Для влаштування вікон в стінах вздовж осі півциркульного склепіння виникли додаткові складнощі – треба робити розпалубки. З цієї причини первісно в будинку полкової канцелярії вікна знаходились лише в північній і південній стінах, а на східному і західному фасадах влаштовували ніші на тому самому рівні, що й вікна. Підвальні

приміщення мають глибину, яка дорівнює висоті першого поверху та західного й східного фронтонів споруди. Планування підвалу повторило планування першого поверху. У східній частині підвального приміщення є ніші різних розмірів, а в західній вони відсутні.

Згідно плану 1781 р. будинок полкової канцелярії опалювали чотири прямокутні в плані печі, які знаходились у внутрішніх кутах кожної з чотирьох камер. У той час печі часто обкладались керамічними кахлями із зеленою поливою і ставали важливою частиною інтер'єру. Про архітектурно-пластичне оздоблення внутрішнього простору нині можна сказати небагато. З певністю можна лише твердити, що стіни і склепіння потинькували (чи вкрили обмазкою) й побілили.

Внутрішню обстановку будинку полкової канцелярії на той час, коли споруда використовувалась як житло, можна уявити за аналогією, за описами в літературі подібних будівель. П.О. Куліш в своєму творі “Чорна рада” писав, що у світлиці заможного козака знаходились божник, стіл і лави, вкриті килимами. Попід стінами влаштовані полиці, на яких можна було бачити срібні, золоті й кришталеві кубки, пляшки, таці та інший посуд. На стінах висіли шаблі, пищалі, зразки іншої зброї та обладунки [90].

Двері робилися переважно одностулкові, широкі з візерунчастими петлями й замками та залізним окуттям. Віконниці виготовлялись з гутного скла в оправі із олова у вигляді круглих скелець в рамах із дерева. Як вважають дослідники, кахлі для печей робились орнаментальними чи сюжетними. Стіни всередині споруди часто вкривались розписами, стилістично близькими до розписів дерев'яних храмів. Можливо, так було і в цьому випадку. На столах і лавах лежали килими, налавники, ліжники. Килими лежали також на підлозі, а на стінах розвішували більш дорогі килимові вироби. Стіни оббивалися сукном, шпалерами, оксамитом, шовком, парчою. Часто на стінах вивішували гравюри різної тематики. Крім стільців, лав, столів знаходились інші рухомі меблі – ліжка, крісла, дзеркала в рамах, шафи [91].

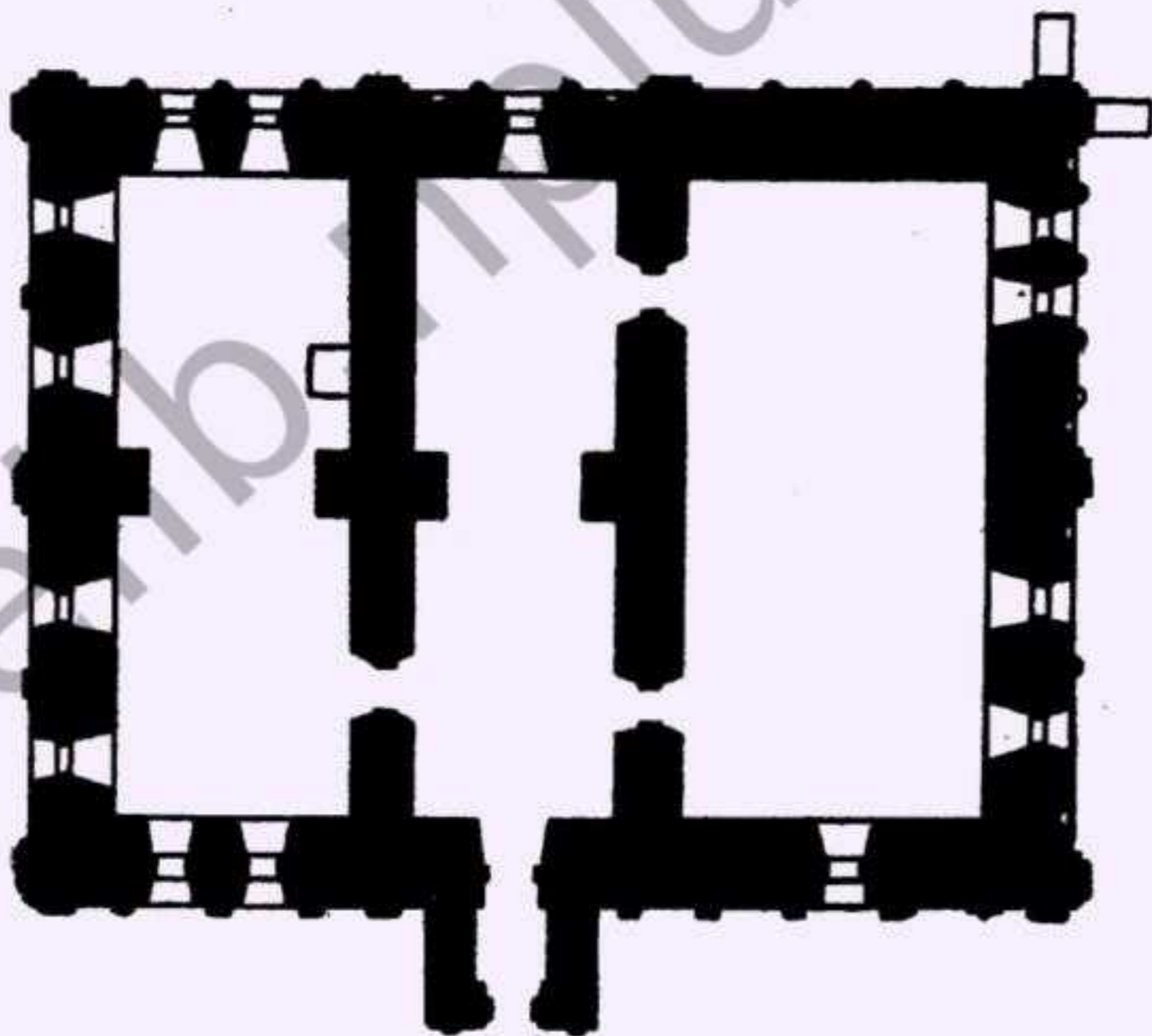
Таким чином, будинок полкової канцелярії в Чернігові зведений як житлова споруда на замовлення чернігівських полковників Лизогубів, найбільш вірогідно, в 1690-х роках. Можливо, будівельні та опоряджувальні роботи тривали до початку XVIII ст. Керував будівництвом, певно, московський зодчий. Його імені поки що назвати неможливо. Не можна виключати можливості роботи над зведенням будинку кількох майстрів.

На основі документальних джерел вдалося в'яснити, що будинок

полкової канцелярії під час великої пожежі 1750 р. суттєво не постраждав. Попередні дослідники без посилань на документи (виходячи лише з самого факту пожежі) вказували на протилежне. За допомогою свідчень документальних матеріалів (деякі з них вперше вводяться до наукового обігу) відтворено стан споруди та її досліджень початку й кінця ХХ ст. Виявлено нові особливості перебудов, поточних ремонтів, реставраційних і дослідницьких робіт, а також використання будівлі протягом більш ніж трьох століть її існування.

Об'ємно-просторова композиція і планування будинку полкової канцелярії походять від українського народного житла "хата на дві половини". В багатому архітектурному декорі фасадів є елементи, запозичені із народної архітектурної творчості. Але набагато більше елементів пластичного оздоблення, які свідчать про руку майстра московської школи. Саме в архітектурному декорі яскраво виявилось барокове устремління творчості зодчого в руслі розвитку українського зодчества того часу. Будинок полкової канцелярії в Чернігові є оригінальною і неповторною пам'яткою української архітектури, в якій своєрідно поєднались риси українського і російського зодчества, а також народного будівництва.

План

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Цапенко М.П. Українська цивільна архітектура XVII–XVIII століть (Архітектура Лівобережжя) // Вісник Академії будівництва та архітектури УРСР. – 1960. – № 2. – С. 28.
2. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К.: Университетская типография, 1851. – С. 279.
3. Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України // Пам'ятки України. – 1999. – № 2-3. – С. 167.
4. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (25.05.1698) / Вст. стаття та публікація І. Ситого // Пам'ять століть. – 1996. – № 3. – С. 11. Оригінал зберігається в Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського. Інвентарний номер Ал 553.
5. Материалы для историко-статистического описания Чернигова (Описание Чернигова 1765–1766 гг.) // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 45. Отдел второй. – Часть неофиц.
6. Пашенко Д.Р. Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов: Губернская типография, 1868. – С. 2.
7. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К.: Университетская типография, 1852. – С. 279.
8. Черниговская старина по преданиям и легендам (Очерк П.И. Иловайского). – Чернигов: Типография губернского правления, 1898. – С. 15–17.
9. Літографії опубліковані: Мазепа: Збірник / Передмова, упоряд. тексту і іл., комент. Ю.І. Іванченка. – К.: Мистецтво, 1993. – С. 142. Макаров А. Світло українського бароко. – К.: Мистецтво, 1994. – С. 22.
10. Султанов Н.В. О доме Мазепы // Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – 1911. – Т. III. – С. 115.
11. Павлуцкий Г. Гражданское зодчество на Украине // Грабарь И. История русского искусства. – М.: б. г. – Т. II. – С. 416.
12. Грабарь И. Барокко Москвы // История русского искусства. – М.: б.г. – Т. II. – С. 440.
13. Лукомский Г.К. Украинский барокко. – СПб, 1911. – С. 13.
14. S.P. Каменное строительство на Украине от времен Богдана Хмельницкого до времен Разумовского // Черниговская земская неделя. – 1913. – 10 мая. – № 9. – С. 3. Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / Підгот. до друку і передмова О.Б. Коваленка // Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присвяч. 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 128–129. Рукопис зберігається в Архіві Російського географічного товариства в Петербурзі (Розряд 46. – Оп. 1. – Спр. 35). Свого часу не був надрукований через I світову війну.
15. Модзалевський В. Основні риси українського мистецтва. – Чернігів:

Сіверянська думка, 1918. – С. 14–15.

16. Ернст Ф. “Мазепин будинок” у Чернігові (До історії культурних взаємин України з Москвою в кінці XVII ст.) // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 347–367.

17. Федоренко П.К. З історії старого Чернігова // Україна. – 1930. – № 9. – Кн. 43. – С. 27–47.

18. Павленко М. Нові спостереження над чернігівським “Мазепиним будинком” // Україна. – 1930. – № 9. – С. 48–54. Хроніка. Засідання комісії історії козаччини і козацької доби // Україна. – 1930. – Кн. 42. – (липень–серпень). – С. 196.

19. Таранушенко С. Лизогубівська кам’яниця у м. Седневі: Провідник. – Харків: Рух, 1932. – С. 43.

20. Голубець М. Мистецтво // Історія української культури / За заг. редакцією І. Крип’якевича. – К., 1994. – С. 516.

21. Січинський В. Українська архітектура // Українська культура: Лекції за ред. Дм. Антоновича. – К., 1993. – С. 250.

22. Татаренко С.А. Українське барокко // Архітектура Радянської України. – 1940. – № 8. – С. 33.

23. Архитектура Украинской ССР / Предисловие Ю.С. Асеева и Г.Н. Логвина. – М.: Гос. изд-во литературы по строительству и архитектуре, 1954. – Т. 1. – С. 13.

Памятники архитектуры Украины: Чертежи и фотографии. – К.: Изд-во Академии архитектуры Украинской ССР, 1954. – С. 23.

24. Игнаткин И.А. Чернигов. – М.: Гос. изд-во литературы по строительству и архитектуре, 1955. – С. 68–70.

25. Яблонский Д.Я. Порталы в украинской архитектуре. – К.: Изд-во Академии архитектуры Украинской ССР, 1955. – С. 123, табл. 27–30.

26. Логвин Г.Н., Яблонський Д.Н. Будинок Якова Лизогуба в Чернігові // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 81–94.

27. Логвин Г.Н. Будинок Якова Лизогуба в Чернігові (Пам’ятник архітектури XVII ст.). – К.: Державне вид-во літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1959. – 13 с.: іл.

28. Юрченко П.Г. Архітектура України після Возз’єднання з Росією (друга половина XVII – 70-і роки XVIII ст.) // Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). – К., 1957. – С. 113–115. Юрченко П.Г. Архітектура другої половини XVII–XVIII ст. // Нариси з історії українського мистецтва. – К., 1966. – С. 73.

29. Цапенко М.П. Українська цивільна архітектура XVII–XVIII століть (Архітектура Лівобережжя) // Вісник Академії будівництва і архітектури УРСР. – 1960. – № 2. – С. 32.

Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков.

– М.; Стройиздат, 1967. – С. 85–88.

Цапенко М.П. Архитектура Украины второй половины XVII – 20-е годы XVIII в. // Всеобщая история архитектуры. – В 12-ти Т. – М., 1968. – Т. 6. – С. 387.

Цапенко М.П. Архітектура другої половини XVII–XVIII ст. // Історія українського мистецтва. – В 6-ти Т. – К., 1968. – Т. 3. – С. 71–72.

30. Асеев Ю.С. Розповіді про архітектурні скарби. – К.: Радянська школа, 1976. – С. 66.

Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины. – К.: Будівельник, 1989. – С. 35.

Асеев Ю.С. Професія – архітектор. – К.: Будівельник, 1991. – С. 54, 57.

31. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород – Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1965. – С. 52, 53, 61–64.

2-е видання. – М., 1980. – С. 49, 50, 71–74.

32. Логвин Г.Н., Миляева Л.С. Искусство Украины конца XVII–XVIII веков // История искусства народов СССР. – М., 1976. – Т. 4. – С. 166.

33. Карнабіда А.А. Чернігів: Пам'ятки архітектури XI–XIX сторіч (Комплект із 9 буклетів). – К.: Будівельник, 1976.

Карнабіда А.А. Чернігів: Архітектурно – історичний нарис. – К.: Будівельник, 1980. – С. 43.

34. Паспорт пам'ятки архітектури “Будинок полкової канцелярії” XVII ст. (Архів Головного управління архітектури і містобудування Чернігівської обласної державної адміністрації. № 2642(1)).

Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 271.

35. Украина и Молдавия: Справочник – путеводитель / Автор текста и составитель альбома Г.Н. Логвин. – М.: Искусство, Лейпциг: Эдицион, 1982. – С. 465.

Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог – справочник. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 585.

Чернігівщина: Енцикл. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 399.

Вечерський В.В. Будинок полкової канцелярії // Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. – К., 2000. – С. 290.

36. Чепелик В. Кам'яниці, обпалені полум'ям історії // Українська культура. – 1993. – № 3-4. – С. 30–31.

37. Адруг А. Народні джерела мурованої архітектури Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 3. – С. 63–64.

Адруг А. Про час зведення та авторство будинку Якова Лизогуба в Чернігові // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень: Тези наукової конференції Національного заповідника “Софія Київська”. – К.,

1996. – С. 62–63.

38. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К.: Университетская типография, 1851. – С. 279.

39. Лазаревский А. Люди старой Малороссии. 1. Лизогубы // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 123.

Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 97–98.

40. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1. – С. 338.

41. Адруг А. Про авторство Катерининської церкви в Чернігові та пам'яток її кола // Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 32–35.

42. Адруг А. Російський архітектор Дмитро Аксамитов і чернігівський Колегіум // Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 5. – С. 48–50.

43. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К.: Университетская типография, 1851. – С. 109–110.

44. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 98.

45. Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / Підгот. до друку і передмова О.Б. Коваленка // Чернігівська старовина: 36. наук. праць, присвяч. 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 114.

46. Таранушенко С. Лизогубівська кам'яниця у м. Седневі: Провідник. – Харків: Рух, 1932. – С. 13–14.

Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 333–334.

47. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 149.

Костомаров Н.И. Мазепа. – М.: Республика, 1992. – С. 36–37, 41.

48. Чернігівський літопис / Підготовка до друку, передмова і коментарі Ю. Мицика // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 118.

49. Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки / Публікація О. Апанович. Переклав М. Малюк // Наука і культура. Україна: Щорічник. – К., 1988. – Вип. 23. – С. 227.

50. Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10582. – Арк. 12–13.

51. Дубровський В. Пожежа 1750 року в старому Чернігові / Підгот. до друку та передмова О. Коваленка і Т. Вороніної // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 159.

52. Там же. – С. 161.

53. Логвин Г.Н., Яблонський Д.Н. Будинок Якова Лизогуба в Чернігові // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 91.

54. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 271.

55. Игнаткин И.А. Чернигов. – М.: Гос. изд-во литературы по строительству

и архитектуре, 1955. – С. 68–69.

56. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-583. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 3.

57. ДАЧО. – Ф.Р. – 1046. – Оп. I. – Спр. II. – Арк. 4.

58. Логвин Г.Н. Будинок Якова Лизогуба в Чернігові. – К.: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1959. – С. 4, 7–10.

Логвин Г.Н., Яблонський Д.Н. Будинок Якова Лизогуба в Чернігові // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 81–94.

59. ДАЧО. – Ф.Р – 1046. – Оп. I. – Спр. 208. – Арк. 44.

60. ДАЧО. – Ф.Р – 1046. – Оп. 1. – Спр. 294. – Арк. 92 А.

61. ДАЧО. – Ф.Р – 5239. – Оп. I. – Спр. 113. – Арк. 4.

62. Технологическая записка к производству работ по памятнику архитектуры XVII в. – бівшей полковой канцелярии в г. Чернигове. – К., 1964. – Арк. 2–5. Проектна документація підготовлена під керівництвом В.І. Корнєєвої. (Поточний техархів ВАТ “Чернігівреставрація”).

63. ДАЧО. – Ф.Р – 5239. – Оп. I. – Спр. 122. – Арк. 4.

64. Законодавство про пам'ятники історії та культури: Зб. нормативних актів. – К.: Політвидав України, 1970. – С. 85–88.

65. ДАЧО. – Ф.Р – 1046. – Оп. I. – Спр. 525. – Арк. 3.

66. ДАЧО. – Ф.Р – 5239. – Оп. I. – Спр. 178. – Арк. 24.

67. Техническое заключение об инженерно-геологических изысканиях на площадке существующего памятника архитектуры XVII в. “Полковая канцелярия в Чернигове. – Чернигов, 1994. – С. 9–10. (Поточний архів Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній”).

68. Семик И. Заключение по детальному инженерному обследованию // Памятник архитектуры конца XVII ст. “Дом полковой канцелярии” в г. Чернигове. – Киев, 1994. – Т. II. – Кн. 4. – С. 8. (Поточний архів Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній”).

Памятник архитектуры XVII в. “Полковая канцелярия” в г. Чернигове. Проект ремонтно-реставрационных работ. Предварительные работы. – Киев, 1994. – Т. 1. – Кн. I. – С. 7–8. (Фонди Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній”. НАІЗ “ЧС” КН 1254 / ДФ 640).

69. Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20–90-ті роки // Родовід. – 1996. – № 2(14). – С. 53–55.

70. Чернігівський художній музей: Альбом / Автор-упорядник В.М. Величко. – К.: Мистецтво, 1988. – С. 6.

71. Самойлович В.П. Українське народне житло. – К.: Наукова думка, 1972. – С. II.

72. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов // Восточнославянский этнографический сборник. – М., 1956. – С. 138.

73. Там же. – С. 141.

74. Тиц А.А. Русское каменное жилое зодчество XVII ст. – М.: Наука, 1966. – С. 69–88.

Рабинович М.Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. – М.: Наука, 1988. – С. 121.

75. Таранушенко С. Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII ст. //Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 103–107.

76. План опубліковано: Цапенко М.П. По западным землям курским и белгородским. – М.: Искусство, 1976. – С. 56, 59–60.

77. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 333–334.

78. Таранушенко С. Давнє поліське житло // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 1. – С. 15.

79. Логвин Г.Н., Яблонський Д.Н. Будинок Якова Лизогуба в Чернігові // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 84, 90.

80. Юрченко П.Г. Народное жилище Украины. – М.: Гос. архитектурное издательство Академии архитектуры СССР, 1941. – С. 57.

81. Фото цих деталей у книзі: Тиц А.А. Русское каменное жилое зодчество XVII ст. – М.:Наука, 1966. – С. 31, 220, 291.

82. Фото у виданні: Алферова Г.В. Памятник русского зодчества в Кадашах. – М.: Просвещение, 1974. – С. 173.

83. Дяденко В. Традиція побілки житла // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 5. – С. 58.

84. Игнаткин И.А. Исторические связи украинских и русских зодчих XVII–XIX вв. // Зодчество Украины: Сборник. – К., 1954. – С. 172.

85. Логвин Г.Н., Яблонський Д.Н. Будинок Якова Лизогуба у Чернігові// Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 91.

86. Рисунок-реконструкція палат опубліковано: Цапенко М.П. По западным землям курским и белгородским. – М.: Искусство, 1976. – С. 59.

87. Реконструкція будинку Артемихи опублікована: Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины. – К.: Будівельник, 1989. – С. 30.

88. Тиц А.А. Русское каменное жилое зодчество XVII ст. – М.: Наука, 1966. – С. 284.

89. Логвин Г.Н. Будинок Якова Лизогуба в Чернігові (Пам'ятник архітектури XVII ст.). – К.: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1959. – С. II.

90. Куліш П.О. Чорна рада:Хроніка 1663 р. Оповідання. – Харків: Основа, 1990. – С. 15.

91. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.): Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1992. – С. 124–125.

Наукове видання

Адруг А.К.

**Будинок
полкової канцелярії
в Чернігові**

Комп'ютерна верстка: Матвійчук Л.Є

Підписано до друку 19.10.2007. Формат 60x90/16
Папір типовий. Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. акр. 1,7. Тираж 300 прим. Замовлення № 1937.

Підрозділ оперативного друку Чернігівського державного центру
науково-технічної інформації (свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців серія ДК № 225 від 20.10.2000 р.)
14000, м. Чернігів, вул. П'ятницька, 39

elilib.nplu.org

elib.nplu.org

elib.nplu.org